СУЗЫК АВАЗЛАР һӘМ ХӘРЕФЛӘР

Татар телендә **12** сузык аваз бар.

Калын сузык авазлар: ***[а] [о̄] [у] [ы] [ы] [ō]***

Нечкә сузык авазлар: ***[ә] [ө̄] [ү] [э] [э] [и]***

парлы парсыз

[э], [б] авазлары рус теленнән кергән сүзләрдә генә кулланыла.

[посылка] [экран] [кино]

Сузык авазлар тавыштан гына торалар.

А-а-а! У-у-у! Ы-ы-ы! О-о-о! Ә-ә-ә!
Ү-ү-ү! Э-э-э! Ө-ө-ө!

Сузык авазлар язуда ***а***, ә, ***о***, ***ө***, у, ***ү***, ы, э, **и**
хәрефләре белән белдерелә.

СЫЙФАТ ДӘРӘҖӘЛӘРЕ

Төп дәрәҗә	Чагыштыру дәрәҗәсе	Артыклык дәрәҗәсе	Кимлек дәрәҗәсе.
Предметның гадәттәге билгесен башка предметның шундый ук билгесе белән чагыштырмыйча белдерә.	Бер предметтагы билгенең башка предметтагы шундый ук билгедән артыграк булуын белдерә.	Бер предметтагы билгенең шундый ук предметтагы билгедән бик күпкә артык, иң югары дәрәҗәдә икәнлеген белдерә.	Предмет билгесенең гадәттәгедән ким, азрак булуы
—	*-рак/-рәк*	*иң, дөм, кып-, зәп-, ямь-, ап-, сап-, тип-, тап-*һ.б.	*-гылт/-гелт, -кылт/-келт, -су, -сыл/-сел, -елҗем* һ.б.
кызыл алма	кызылрак алма	кып-кызыл алма	кызгылт алма

СҮЗ ТӨЗЕЛЕШЕ

Сүз тамырдан яисә тамыр һәм кушымчалардан тора. Тамыр һәм кушымча сүзнең мәгънәле кисәкләре дип йөртелә.

Тамыр сүзнең төп мәгънәсен белдерә, Кушымча сүзнең мәгънәсен яки формасын үзгәртә, аерым кулланылмый. мәгънәле кисәкләргә таркалмый.

Авыл **– төп мәгънә**

Авыл-даш **– сүзнең мәгънәсе үзгәргән**

авыл-га **– сүзнең формасы үзгәргән**

Бер тамырдан ясалган сүзләр тамырдаш сүзләр дип атала.
Тамырдаш сүзләр арасында мәгънә бәйләнеше була.

җиләк
җиләк-ле } тамырдаш сүзләр
җиләк-ле

Тамырдаш сүзләрне охшаш яңгырашлы сүзләр белән бутама! Мәсәлән, *бала, балан, балавыз* сүзләре тамырдаш түгел.

СҮЗ ЯСАЛЫШЫ

гөмбә - *гөмбәче*

тамыр сүз *ясалма сүз*

Тамыр сүз — ясагыч кушымчасы булмаган сүз.

Тамырына ясагыч кушымча ялганган сүзләр, кушма, парлы, тезмә сүзләр — ясалма сүзләр.

Кушма сүз ике сүз кушылып ясала, кушылып языла: ***төньяк, аккош, алъяпкыч.***

Парлы сүз ике сүз теркәлеп ясала, бер мәгънә белдерә, сызыкча аша языла: ***әти-әни, уен-көлке, аклы-каралы.***

Тезмә сүз ике яки берничә сүз тезелеп ясала, бер мәгънә белдерә, аерым языла: ***катылык билгесе, кура җиләге, үги ана яфрагы.***

СҮЗ. ҖӨМЛӘ

Сүзләр: **элә, җимлек, Марат, кош.**

Бу сүзләрне тиешле тәртипкә куеп һәм үзгәртеп, җөмләләр төзеп була.

1. Марат кошларга җимлек элә.
2. Марат, кошларга җимлек элдеңме?
3. Марат, кошларга җимлек эл!

Җөмлә сүзләрдән төзелә.
Җөмлә тәмамланган уйны белдерә.
Җөмлә хәбәр итә, сорау куя, боера, теләкне белдерә.
Иң кечкенә җөмлә бер сүздән тора: Кыш. Салкын. Иртә.

СҮЗТЕЗМӘ

Сүзтезмә предметларның, эш-хәрәкәтнең мәгънәсен төгәлрәк итеп атый.

Мәсәлән:

тау — **аерым сүз, гомумән, теләсә нинди тау булырга мөмкин;**

биек тау — **сүзтезмә, тауны башка таулардан аерып атый.**

Сүзтезмә ике яки берничә мөстәкыйль сүздән — ияртүче һәм иярүче кисәкләрдән тора. Иярүче сүз ияртүче сүзне ачыклый. Ияртүче сүздән иярүче сүзгә сорау куела:

ТАРТЫК АВАЗЛАР ҺӘМ ХӘРЕФЛӘР

Татар телендә **28 тартык аваз** бар.
Яңгырау тартык авазлар: **[б] [в] [г] [гъ] [д] [ж] [җ] [з] [л] [м] [н] [ң] [й] [р] [w]**

| | | | | | | |

Саңгырау тартык авазлар: **[п] [ф] [к] [къ] [т] [ш] [ч] [с] [ц] [щ] [х] [h] [']** (һәмзә)

парлы парсыз

[ц], [щ] авазлары рус теленнән кергән сүзләрдә генә кулланыла.

Тартык авазлар язуда ***г, в, ф, г, к, д, т, ж, ш, җ, ч, з, с, л, м, н, ң, й, р, ц, щ, х, һ***
хәрефләре белән белдерелә.

[гъ], [къ], [w], ['] авазары өчен махсус хәрефләр юк. Гата — ***[гъата]***
кар — ***[къар]*** ватан — ***[watан]*** дәү — ***[дәw]*** мәсьәлә — ***[мәс'әлә]***

Тартык авазлар **тавыш** һәм **шаудан** яки **шаудан**

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КИЛЕШЛӘР

Татар телендә 6 килеш бар.

Килешләр	Сораулар	Кушымчалар	
		калын	Нечкә
Баш килеш	***кем? нәрсә? кемнең?***		
Иялек килеше	***нәрсәнең? кемгә?***	***-ның -га, -ка -***	***-нең -гә, -кә -не***
Юнәлеш килеше	***нәрсәгә? кая? кемне?***	***ны***	***-нән, -дән, -тән***
Төшем килеше	***нәрсәне? кемнән?***	***-нан, -дан, -тан***	***-дә, -тә***
Чыгыш килеше	***нәрсәдән? кайдан?***	***-да, -та***	
Урын-вакыт килеше	***кемдә? нәрсәдә? кайда?***	*-ны*	*-не*
	кемнән? нәрсәдән? кайдан?	*-нан, -дан, -тан*	*-нән, -дән, -тән*
	кемдә? нәрсәдә? кайда?	*-да, -та*	*-дә, -тә*

ХИКӘЯ ФИГЫЛЬНЕҢ ЗАМАН ФОРМАЛАРЫ

Үткән заман хикәя фигыль

↓

-ды/-де, -ты/-те
-ган/-гән, -кан/-кән

↓

оч-ты, өлгер-де
оч-кан, өлгер-гән
укыды, эшлә-де
укы-ган, эшлә-гән

Хәзерге заман хикәя фигыль

↓

-а/-ә, -ый/-и

↓

оч-а, өлгер-ә
укый, эшл-и

Киләчәк заман хикәя фигыль

↓

-ар/әр, -ыр/-ер, -р -
ачак/-әчәк, -ячак/ячәк

↓

оч-ар, өлгер-ер
оч-ачак, өлгер-әчәк
укы-р, эшлә-р
укы-ячак, эшлә-ячәк

Урманда тәмле җиләкләр **өлгерде.** / **өлгергән.**

Урманда тәмле җиләкләр **өлгерә.**

Урманда тәмле җиләкләр **өлгерер.** / **өлгерәчәк.**

ТАТАР ТЕЛЕНДӘ КИЛЕШЛӘР

Татар телендә 6 килеш бар.

Килешләр	Сораулар	Кушымчалар	
		калын	Нечкә
Баш килеш	*кем? нәрсә? кемнең?*		
Иялек килеше	*нәрсәнең? кемгә?*	*-ның -га, -ка -*	*-нең -гә, -кә -не*
Юнәлеш килеше	*нәрсәгә? кая? кемне?*	*ны*	*-нән, -дән, -тән*
Төшем килеше	*нәрсәне? кемнән?*	*-нан, -дан, -тан*	*-дә, -тә*
Чыгыш килеше	*нәрсәдән? кайдан?*	*-да, -та*	
Урын-вакыт килеше	*кемдә? нәрсәдә? кайда?*	*-ны*	*-не*
	кемнән? нәрсәдән? кайдан?	*-нан, -дан, -тан*	*-нән, -дән, -тән*
	кемдә? нәрсәдә? кайда?	*-да, -та*	*-дә, -тә*

ИҖЕК. СҮЗЛӘРНЕ ЮЛДАН ЮЛГА КҮЧЕРҮ

Сүз иҗекләргә бүленә. Сүздә ничә сузык аваз булса, шулкадәр иҗек була.

бү-рә-нә

Сүз юлдан юлга иҗекләп күчерелә. Бер генә хәрефне юл азагында калдырырга яки яңа юлга күчерергә ярамый.

Кү – гәр - чен   сан – ду - гач   оя

***Й*, *ъ*, *ь* хәрефләре үзләреннән алда торган хәреф янында кала.**

Көй - мә   игъ - тибар   мәсь - әлә

АВАЗ ҺӘМ ХӘРЕФ

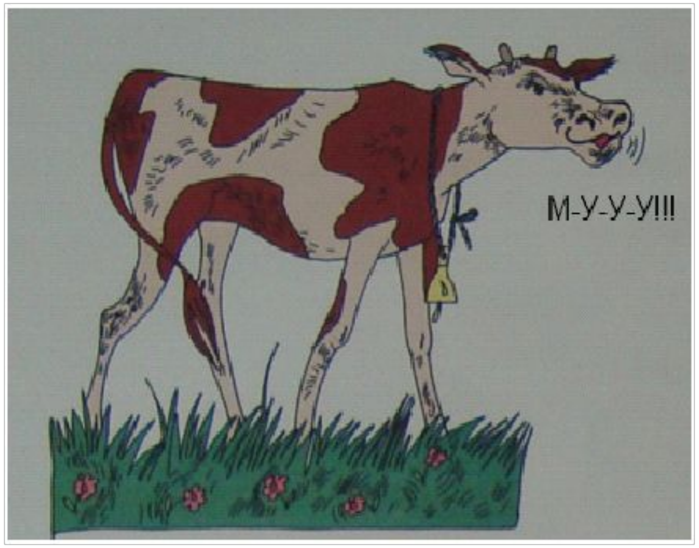

Авазны әйтәбез һәм ишетәбез.

[*а*], [*ә*], [*б*], [*в*], [*г*], [*д*]...

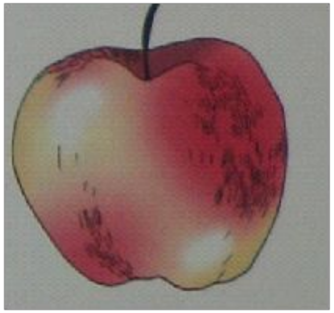

[алма] ***алма***

Хәрефне язабыз һәм күрәбез.

а, ә, б, в, г, д...

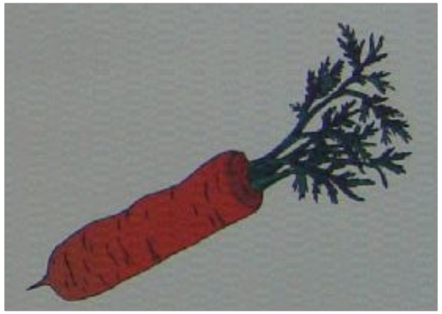

[кишэр] ***кишер***

БОЕРЫК ФИГЫЛЬНЕҢ ЗАТ-САН ФОРМАЛАРЫ

Боерык фигыль эш кушуны, эштән тыюны, боеруны, өндәү яисә үтенүне белдерә.
Боерык фигыльләр 2 нче, 3 нче затларда гына кулланыла. 3 нче зат боерык фигыль эш-хәлнеңсөйләмдә катнашмаган кешегә карaганлыгын белдерә.
Бу эшне 3 нче затка 2 нче зат тапшыра.

		Барлык формасы		Юклык формасы	
Затлар	Сан	Фигыльләр		Фигыльләр	
		калын тәрләнеш	нечкә тәрләнеш	калын тәрләнеш	нечкә тәрләнеш
1 нче зат 2 нче зат 3 нче зат	берлектә	**макта макта-сын**	**кис кис-сен**	**макта-ма макта-ма-сын**	**кис-мә кис-мә-сен**
1 нче зат 2 нче зат 3 нче зат	күплектә	**макта-гыз макта-сын-нар**	**кис-егез кис-сен-нәр**	**макта-ма-гыз макта-ма-сын-нар**	**кис-мә-гез кис-мә-сен-нәр**

Җиде кат **үлчә**, бер кат **кис.** *(Мәкаль.)*

Үзеңне үзең **мактама**, кеше сине **мактасын.** *(Мәкаль.)*

ЗАТ АЛМАШЛЫКЛАРЫНЫҢ КИЛЕШ БЕЛӘН ТӨРЛӘНЕШЕ

КИЛЕШЛӘР	1 нче зат	2 нче зат	3 нче зат
Баш килеш	Мин без	Син сез	ул алар
Иялек килеше	минем безнең	синең сезнең	аның аларның
Юнәлеш килеше	миңа безгә	сиңа сезгә	аңа аларга
Төшем килеше	Мине безне	Сине сезне	аны аларны
Чыгыш килеше	миннән бездән	синнән сездән	аннан алардан
Урын-вакыт килеше	Миндә бездә	Синдә сездә	анда аларда

ХӘЗЕРГЕ ЗАМАН ХИКӘЯ ФИГЫЛЬНЕҢ ЗАТ-САН БЕЛӘН ТӨРЛӘНЕШЕ

Берлек сан

эш-хәлне сөйләүче үзе башкара	эш-хәлне сөйләмдә катнашучы кеше башкара	эш-хәлне сөйләмдә катнашмаучы кеше яки предмет башкара
1 зат	2 зат	3 зат
бара-м эшли-м	***бара-сең эшли-сең***	***бара эшли***

Күплек сан

1 зат	2 зат	3 зат
бара-быз эшли-без	***бара-сыз эшли-сез***	***бара-лар эшлиләр***

ИСЕМНЕҢ КИЛЕШ БЕЛӘН ТӨРЛӘНЕШЕ

Берлек сан

Килешләр	Сузык авазга беткән исемнәр		Тартык авазга беткән исемнәр	
	калын	нечкә	калын	Нечкә
Баш килеш Иялек килеше Юнәлеш килеше Төшем килеше Чыгыш килеше Урын-вакыт килеше	*дөнья дөнья-ның дөнья-га дөнья-ны дөньядан дөнья-да*	*кеше кеше-нең кеше-гә кешене кеше-дән кешедә*	*гербгербның гербка гербны гербтан гербта*	*шәм шәм-нең шәм-гә шәм-не шәм-нән шәм-дә*

Күплек сан

Килешләр	Сузык авазга беткән исемнәр		Тартык авазга беткән исемнәр	
	калын	нечкә	калын	Нечкә
Баш килеш Иялек килеше Юнәлеш килеше Төшем килеше Чыгыш килеше Урын-вакыт килеше	*апалар апаларның апаларга апаларны апалардан апаларда*	*әби-ләр әби-ләр-нең әби-ләр-гә әби-ләр-не әби-ләр-дән әби-ләр-дә*	*урамнар урам-нар-ның урам-нар-га урам-нар-ны урамнардан урамнарда*	*җиңнәр җиң-нәр-нең җиң-нәр-гә җиң-нәр-не җиң-нәр-дән җиң-нәр-дә*

КУШЫМЧАЛАРНЫҢ ТӨРЛӘРЕ.

Сүз **ясагыч кушымча**
яңа сүз ясый.

-чы/-че; -лык/-лек; даш/дәш, -таш/тәш; -гыч/-геч, -кыч/-кеч; -гы/-ге, -кы/-ке; -сыз/-сез; -лы/-ле; -ла/-лэ һ.б.

Авыл ***– даш***

Сүз **төрләндергеч кушымча**
сүзнең формасын үзгәртә.

-лар/-ләр, -нар/-пэр; -кай/-кәй; -чык/-чек; -сыл/-сел; -рак/-рәк; -ынчы/-енче; -га/-гә, -ка/-кә; -ар/-әр һ.б.

Авыл ***- лар***

Бер тамырга берьюлы берничә кушымча ялганырга мөмкин

Авыл ***- даш - лар - ым - ны***

КИСӘКЧӘ

Кисәкчә сүзгә мәгънә төсмере бирә.

сөйли ич һичкем язгандыр өйрәндеңме ямь-яшел

раслау кире кагу икеләнү сорау көчәйтү

МӘГНӘ ТӨСМЕРЕ

Кисәкчә я сүз алдыннан, я сүз артыннан килә.

Кисәкчәләр өч төрле языла:

1) Аерым: бик ягымлы, дөм сукыр, син генә, торгач ук, өйрәнгән ич, аңладым лабаса, бир инде, барды да һ.б.

2) Кушылып: һичнәрсә, ашадыңмы, усалдыр, һичкайчан, һичбер, һичничек, йоклачы, күрсәнә, тордыңмыни һ.б.

КИЛӘЧӘК ЗАМАН ХИКӘЯ ФИГЫЛЬНЕҢ ЗАТ-САН БЕЛӘН ТӨРЛӘНЕШЕ.

Берлек сан

1 нче зат	2 нче зат	3 нче зат
барыр-мын	барыр-сың	бар-ыр
сикерер-мен	сикерер-сең	сикер-ер
барачак-мын	барачак-сың	бар-ачак
сикеречек-мен	сикеречек-сең	сикер-ечек

Күплек сан

1 нче зат	2 нче зат	3 нче зат
барыр-быз	барыр-сыз	барыр-лар
сикерер-без	сикерер-сез	сикерер-лер
барачак-быз	барачак-сыз	барачак-лар
сикеречек-без	сикеречек-сез	сикеречек-лер

ҮТКӘН ЗАМАН ХИКӘЯ ФИГЫЛЬНЕҢ ЗАТ-САН БЕЛӘН ТӨРЛӘНЕШЕ

Берлек сан

1 нче зат

хыялланды-м
хыялланган-мын
ишетте-м
ишеткән-мен

2 нче зат

хыялланды-ң
хыялланган-сың
ишетте-ң
ишеткән-сең

3 нче зат

хыялланды
хыялланган
ишетте
ишеткән

Күплек сан

1 нче зат

хыялланды-к
хыялланган-быз
ишетте-к ишеткән-без

2 нче зат

хыялланды-гыз
хыялланган-сыз
ишетте-гез
ишеткән-сез

3 нче зат

хыялланды-лар
хыялланганнар
ишетте-ләр
ишеткән-нәр

Борын-борын заманда яшәгән, ди, карт белән карчык..

ҖӨМЛӘНЕҢ БАШ ҺӘМ ИЯРЧЕН КИСӘКЛӘРЕ.

Ия һәм **хәбәр** — җөмләнең **баш** кисәкләре.

Ия эшне үтәүчене белдерә, ***кем? нәрсә?*** **сорауларына җавап бирә.**

Хәбәр ия турында хәбәр итә, ***нишли? нишләде? нишләгән? нишләр? ул нинди?*** **һ.б. сорауларга җавап бирә.**

Баш кисәкләрне **иярчен кисәкләр** ачыклый.
Иярчен кисәкләр ***нинди? ничек? нәрсәне? кайчан?*** һ.б. сорауларга җавап бирә.